

Az unitárius – nemes vadember, polgár és hazafi

Megfigyelések Jókai Mór *Egy az Isten* című regénye kapcsán¹

A sajtó már 1875 novemberében hírül adta, hogy Jókai Mór újabb regényt készül írni *Egy az Isten* címmel.² Néhány nappal később *A Hon* azt is közzétette, hogy a regény „a torockói unitáriusokról fog szólni”.³ A munkára való előkészületként a szerző 1876-ban újabb utazásra szánta el magát a tervezett mű erdélyi helyszíneire. Ennek kapcsán közölte egy levelében Teleki Sándorral: „Az unitárius atyafiakról kell mértéket vennem, mert egy regényt akarok rájuk szabni.”⁴ Így tehát az *Egy az Isten* joggal tarthatjuk számon „az unitáriusokról” szóló műként, s az 1877-ben magyarul – de már 1878-ban németül is – napvilágot látott regényt többnyire ekként is sorolják be.⁵ A hősökre és a cselekményre fókuszálva ez nyilvánvalóan igazolható is. Mindenekelőtt ezt kell most pontosabban meg-

¹ A 2010. március 12–13. kolozsvári Unitarizmus-konferencián tartott előadás bővített változata.

² Fővárosi Lapok, 1875. november 3., idézi Vita Zsigmond: *Jókai Erdélyben*. Bukarest 1975, Kriterion. 164. A német fordítás akkor a következő címen jelent meg: *Die nur einmal lieben* („Akik csak egyszer szeretnek”); ez a cím az egyik cselekményepizód szövegéből származik. (*Die nur einmal lieben*. Berlin 1878, ²1878, ³1882, ⁴1889, mindegyik az Otto Janke Kiadónál, ugyanott egy további, nagy példányszámú népszerű kiadás is megjelent, 1900 körül.)

³ *A Hon*, 1875. november 7., idézi Vita Zs. (lásd fennebb).

⁴ Jókai Mór Teleki Sándorhoz, Balatonfüred, 1876. július 26, idézi Vita Zs. (l. az 1. jegyzetet), 162. Erről az erdélyi utazásról – amely nem az első volt és nem is az utolsó kellett volna, hogy legyen – Vita Zsigmond részletesen ír az idézett könyvben (162–195.). Még kimerítőbben ismerteti Jókai 1876-os torockói útját Mikó Imre. Tanulmányában részletesen foglalkozik Zsakó (’Sakó) István alakjával, aki a főhős modelljéül szolgált, mint ahogy azokkal az írott anyagokkal és egyéb információkkal, amelyek Jókai rendelkezésére álltak, illetve referál a helység történetéről 1848/49-ben – egyebek mellett kortárs levelek alapján (Mikó Imre: *Egy Jókai-regényhős 1848-ban*. In *Akik előttem jártak*. 293–335.; Köszönöm Mikó Ferencnek, hogy egy 2010-es konferencia alkalmával e forrásra felhívta a figyelmemet.)

⁵ Az oldalszámokat az 1966-os budapesti kiadás alapján adom meg.

A regény német fordítása (vö. az 1894-es kiadással) további nagy rövidítésekkel jelent meg, s ez számos lényeges részt érintett. Ekként a programatikusan megalkotott regényből a politikai zűrzavar, a szerelem, az üldözés és egymásra-találás története lett,

vizsgálunk, hogy aztán a mű szerkezeti sajátosságaira is kitérjünk, olyan sajátosságokra, amelyek árnyalják a regény túlságosan leegyszerűsített, az unitarizmus apoteózisaként való értelmezését.

A mű elején megjelenő főhőst, aki az elején mintegy véletlenül kerül bele Cagliari hercegné – született Zboró Blanka grófnő – úti társaságába s így az 1848-ban induló történetbe, az író elsősorban lovagként állítja elénk, olyan úriemberként, aki az olaszországi vasútműködés tekintetében elég tanácstalan honfitársai ügyeit segíti elő, aki tetterőről, gyakorlatiasságról és nagylelküségről tesz tanúbizonyságot, ugyanakkor tökéletesen és higgadt természetességgel felel meg az etikettnek.⁶ Olyan férfinak bizonyul, aki nem tekint el meggyőződésétől, emellett viszont magas követelményeket támaszt mind másokkal, mind pedig magával szemben.. Külsőleg, arcvonásaiban, rendhagyó hajviseletével egzotikusnak hat: „Egész arcán valami szokatlan fajjelleg volt kifejezve; széles kidomborodó homloka, erős, sűrű perzsa szemöldökei, s azokhoz egészen maláji metszésű szemei, tiszta kék svéd szemszivárványokkal, egyenes görög orra, felvetett felsőajkának sémita jellegű csigavonala, míg kétfelé osztott állán volt valami lengyeles, mintha öt-hat féle nemzetnek az eszménye volna benne összekeverve, s mégis valamennyi egy összhangzó egészszé egyesítve.”⁷ Ahogyan aztán kiderül róla, az öntörvényű, mégis oly lenyűgöző fiatalember – unitárius. Az úti társaság két hölgytagját mélységes borzalommal tölti el, hogy e konfesszió elutasítja a szentháromságot. A hercegnő kálvinista ügyvédje egyébként szintén tudni véli, hogy van egy efféle, sajátos előtörténetű, Erdélyben elismert felekezet.⁸ Ez

olyan ismétlődésekkel, amelyek a regény célzatosságát nagyban csorbították, ugyanakkor merőben romantikus, másodrangú lektúrré fokozták le.

Jókaihoz, akárcsak Mikszáth Kálmánhoz – e két legolvasottabb és külföldön is leginkább értékelt 19. századi magyar szerzőhöz – bőséges értelmező irodalom kapcsolódik, amelyet itt részint terjedelmi okokból, részint a dolgozat specifikus kérdésfelvetése miatt nem tárgyalunk kimerítően. A Jókai-életművet illető irodalomkritikai és -történeti munkákba kiváló betekintést nyújt – Fábri Anna alább többször idézett műve mellett (l. a 30. jegyzetet) – Fried István: *Öreg Jókai nem vén Jókai. Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*. Budapest 2003, elsősorban *A Jókai-befogadás állomási és dichotómiái*. (Uo. 167–193).

⁶ Pl. a 10. oldalon.

⁷ Uo., 11. Jókai a regény más szereplőit is ugyanilyen részletes külső leírással állítja elénk.

⁸ „– Ön Rómába utazik? [...] – Igen, oda utazom. – A világhírű nagyheti szertartásokra? – Azokhoz semmi közöm. – Hogyan? Önnek nincsen semmi köze a vallás legmagasztosb ünnepélyéhez, mely Krisztus Istenné lételetét jelvényezi? – szólt a hölgy hitbuzgó szemrehányás hangján. – Mert én azt nem hiszem – felelt rá az ifjú, de feleletében nem volt az a kihívó, káromló tagadás, mely a szeptiksető szándékát árulja el;

az egyház természetesen igen kicsi, Erdélyen kívül teljességgel ismeretlen, és – ahogy az elbeszélő ironikusan megjegyzi – ezekről az unitáriusokról gyakran azt is szokták feltételezni, „hogy azoknak szarvaik vannak, s keresztelőjükhez embervért használnak.”⁹

Mindemellett a fiatalember, Adorján Manassé¹⁰ már pályája végéhez ért. Tehetsége és kitűnő képzettsége folytán alig húszévesen egy minisztériumi hivatal várományosa volt, midőn a forradalmi változások és Erdély Magyarországgal ki-mondott uniója félresöpörte a régi kormányzati szerkezetet. Most hát úton van Róma felé, hogy a múlt városában, távol a számára korántsem jótékony változásoktól, a nyilvánosságtól visszavonultan húzódva éljen. Római utazását egyenesen válóperként adja elő. „Igen, válóper egy olyan kedves lénytől, aki engem elűzött, megtagadott, máshoz pártolt, akit kerülnöm kell örökre, bírnom nem lehet soha többé, s akitől mégsem tudok soha elszakadni, akit mégsem tudok mással felváltani soha. Azért megyek Rómába, mert az egy halott város; mindenkié – és senkié sem.”¹¹ A szeretett lény – amint csakhamar világossá válik – nem más, mint Erdély, az otthon. A hercegnő ügyvédje ezzel szemben az új eszmék elkötelezettje. „Én mindig a haladó párthoz tartoztam, ő pedig minden újításnak ellene volt. – Ah, ilyen fiatalon? – Csak az érti ezt meg, aki Erdélyt ismeri: a négy vallás és négy nemzet hazáját, akik alatt még egy ötödik vallás és egy ötödik nemzet mozgatja a földet, mely számra nagyobb, mint együtt ama

arca olyan nyugodt maradt mellette, mint aki meg van győződve felőle, hogy azzal, amit mondott, se a földön, se az égben nem sértett meg senkit. // A szép hölgy aztán találgatta magában, hogy vajon mi lehet ez az ő átellenese. Vajon zsidó vagy ateista? – Ha zsidó, akkor egészen rendén van, hogy ne higgye azt, amit a keresztyének hitigazatát képezi; [...] Hanem az egészen menthetetlen, hogy valaki elfogadja mindazon előnyöket, amik együtt járnak azzal, ha az »Atya, Fiú és Szentlélek« nevében megkeresztelték, ennél fogva földbirtokot, házat vásárolhat, hivatalt viselhet, és mégis előáll mint racionalista kutatni a dogmákban az anyagi lehetőséget és filozófi egzaktságot. [...]”

Utítársa távollétében megkérdi ügyvédjét: „– Iseri ön ezt az urat? [...] – Nagyon jól. [...] – Zsidó ez az úr vagy ateista? – Egyik sem; hanem »egyistenvalló«. – Mi az? – Egy törvényesen bevett vallásfelekezet Magyarországon. Keresztyének, akik egy Istent vallanak, s mikor esküsznek, az egyik hüvelyujjukat emelik fel az égre. // A hölgy csodálkozva rázta szőke fürtjeit. – Hogy én ezekről soha nem hallottam. – Nagyonbbrészt Erdélyben laknak; hitsorsosaik Angliában, Amerikában települtek le, s ott hatalmas befolyásuk van. Kevesen vannak, de összetartanak; nem terjeszkednek, de nem is engednek.” (Uo. 15–17.

⁹ Uo. 17.

¹⁰ „Adorján egy régi székely törzs családi neve: Manassét kapta a keresztségben; ebben a felekezetben nagy előszeretettel vannak az ótestamentumi nevek iránt. [...]” – Uo. 18.

¹¹ Uo. 16.

négy.”¹² Manassé kiszáratva arra a kérdésre is választ ad, miért nem térhet vissza az éppen még oly szépnek és szeretetre méltónak leírt hazába: „Azért, mert az ott lakóknak most nagy örömük van, s abban én nem osztozom. Majd ha egyszer valami nagyon nagy bajuk lesz, akkor meglehet, hogy odamegyek, és megosztom azt velük.”¹³

Manassénak már az utazás során alkalma nyílik rá, hogy a hercegnőnek és kísérőinek felbecsülhetetlen szolgálatokat tegyen. Az aktuális történésekről való értesültsége segíti abban, hogy a leggyorsabb útirányt javasolja; ugyanakkor sarokba szorítja a hercegnő fondorlatos üldözőjét. A mindenhol jelen levő *brigantik*, akiket kíméletesen az itáliai nép „eredeti” képviselőiként láttat, fogva tartják őt, amíg megbízoja, Cagliari herceg Bécsből váltságdíjat nem fizet érte. Rómában a fiatalember ismét az úti társaság mindenütt jelen levő segítője lesz. Más államok diplomatáihoz – elsősorban a francia követhez – fűződő ismeretsége révén bejutást eszközöl ki a húsvétheti rendezvényekre, amelyeken a hithű katolikus Blanka mindenáron szeretne jelen lenni. De képzett, műértő „idegenvezetőnek” is bizonyul, aki még a katolikus egyház dolgaiban is otthonosan mozog. Emellett teljességgel megértőnek, sőt empátikusnak mutatkozik mások vallási nézetei és érzései iránt.¹⁴ Ezeket a vonásokat erősíti a regényben a többi, e tökéletességet a legkevésbé sem megtestesítő, sőt az eszményiség teljes hiányát mutató személyek kontrasztja. A regény egy mellékszereplője, akinél ez a kontraszt különösen erős – és nem kevésbé irónikus –, Zimándy Gábor kálvinista jogász, de mellette a hercegnő látszatra bensőséges barátnője, az özvegy Dormándyné is. Az elbeszélő szerző „perlekedései” csak tovább erősítik az összképet, amelyben Manassé helyzetértékelései és döntései fölöttébb józanoknak, a valóságba horgonyzottoknak és pontosaknak bizonyulnak. „Tudott pedig még többet is. Tudta ez már azt is, hogy a szép hercegnő két hónap múlva oly egyedül fog állni a világban, mint – mint ő maga – elhagyva és eltemetve. – Nagyon sokat tudott előre, amikor még ekkor más boldog ember az ellenkezőjét álmodta. Hajlamánál fogva szkeptikus volt, s ezt még jobban kifejté benne a pályakör, melyet eddig megfutott. [...] Be volt avatva Cagliari herceg családi titkaiba is éppen úgy, mint világbontó cselszövényeibe. Azt is tudta, mi vár a hercegnőre Rómában. Azt is tudta, hogy az egész

¹² Uo. 19.

¹³ Uo. 43.

¹⁴ Például – összefoglalva: „Manassé oly pietással mondá el a legendát [az edessai kékét – *J. B.*] Blanka előtt, mint aki tudja szeretni azt, amit hinni nem tud.” Uo. 67.

föld itt a lábuk alatt hogy készül megrázkodni nemsokára, s földindulásában torlaszokkal temetni el az utakat, amik Rómába vezetnek.”¹⁵

„És ezeknek az utitársaknak még arról mind sejtelmük sincsen. Ők most jönnek a boldog Magyarországról, ahol még most a népcsoportok testvéresülési banketteket rendeznek; azok még csak az általános csókolodásig vitték a forradalmat, s mikor demonstrálni mennek, esernyőt visznek magukkal. Ezek az utitársak még nem látnak Olaszországban egyebet, mint a klasszikus népbölcst. Még csak azt tudják, hogy amit kiálltak, az vasuti kalámitás – nem sejtik, hogy az már a forradalmi zűrzavar.”¹⁶

A cselekmény folyása tovább bővíti, árnyalja az erdélyi unitárius fiatalemberről – és az unitáriusokról általában – kialakítható képet. Manassé kihallgatásokat eszközöl ki Blanka ügyében, aki voltaképpen házasságának felbontását szeretné elérni Rómában. Meg akar szabadulni azoktól a kötelékektől, amelyek, egy rokonai által közvetített házasság révén, Cagliari herceghez fűzik, egy kicsapongó és perverz szexuális hajlamú férfihöz, aki olyannyira viszolygással tölti el, hogy ez lehetetlenné teszi a házasság beteljesülését. Először úgy tűnik, eléri célját. A politikai viszonyok változása után, a herceg befolyásának növekedésével azonban csak azzal a feltétellel hagyják jóvá a válást, hogy tartósan Rómában kell maradnia – a herceg palotájában, élve eltemetve. Blanka megadja magát sorsának. További intrikák fényt derítenek a rákényszerített környezet romlottságára. Amint a politikai radikalizálódás nyomán Rómában a csőcselék veszi át a város fölötti uralmat, és Blanka élete is veszélybe kerül, felmerül benne a szökés gondolata. Ekkor újra feltűnik az eddig szemérmesen háttérbe húzódott Manassé, és előkészíti az utat Blanka szökéséhez. Az első kísérlet kudarcba fullad. Manassé, aki voltaképpen a hazatérést fontolgatja, hogy az általános vérontásnak gátat próbáljon vetni¹⁷, ettől kezdve Blanka törekvéseinek rendeli alá magát. Kölcsönösen feltárják egymás előtt addig kimondatlan érzéseiket. Együtt szöknek, hamis útiokmányokkal. Célpontjuk most már Manassé szülőhelye, Torrockó; azt tervezik, hogy Blanka unitárius hitre tér és válását követően Manassé felesége legyen.

Szökésüket a tengeren és a karszthegységben, Magyarországon át, majd Erdélyben – már az 1848-as szabadságharc késő őszi zűrzavarában – Jókai terjedelmesen és drámai részletességgel írja le, s ez alkalmat ad arra, hogy hőseink eszményei, így kapcsolatuk feltétel-nélkülisége is további színekben jelenjen

¹⁵ Uo. 67–68.

¹⁶ *Egy az Isten*, 53.

¹⁷ Uo. 239.

meg. Ebben az összefüggésben találkozunk Torockó, az eszményített unitárius környezet további leíró ábrázolásával. Ide tartozik az a jelenet is, amelyet egy unitárius honlap a regény kiemelt helyeként értékel¹⁸: „– És ha le kellene értened mondanom magáról az égről; már meg van téve. Te jól tudod azt. Belőlem nem lehet többé más, csak az, amit a szép Szirén mondott, vagy amit te mondtál. – S te választottál a kettő közül. Feleségem akarsz lenni. S hogy az lehess, meg kell tenned az utat odáig, ahol hitsorsosaim laknak. Ezt rendeli a törvény. Át kell térned az én vallásomra. – Készen vagyok rá. – Nem vagy készen rá. Az én templomom nem átjáróház egymással találkozni vágyó szerelmesek számára. Az én eklézsiám nem azilium más vallás eliteltjeinek, kik oda bírják elől menekülnek. Az én templomom tornyán a gömb nem azt hirdeti, hogy »Jertek ide! Itt szabadabb az erkölcs, könnyebb az élet, itt nem kell keresztet viselni.« Neked előbb meg kell szeretned azt az Istent, akit én követek. – S hogyan ismerem meg őt? – Azokból az emberekből, akik az ő hivei. Nem az igékből, nem a szent könyvekből, hanem a tettekből; az emberek életéből. Majd ha megtudod, hogy mit tesznek azok, akik nem halasztják az Istennel és az emberekkel való kibékülést a másvilágra, hanem cselekszik azt itt ezen a földön, akik elkezdik a szentek országát építeni már itt a nap alatt, akik megmutatják, hogyan kell az embernek az embert eltérni, igazságosnak lenni, bántalmakat megbocsátani, dolgozni föld fölött és föld alatt, hűségért hűséggel fizetni, szenvedőkkel jót tenni, művelni a lelket a tudás által; s mindezekért nem zúgolódní, hanem örülni az életnek és mindannak, ami benne van; örülni a munkának, a hűségnek, a megbocsátásnak, a jóltevésnek, a tanulásnak, s mindezekért áldani azt az Istent, aki mindezt nem csapásul mérte ránk az eredendő bűnért, hanem saját lelkét lehelte belénk, hogy legyünk »boldog emberek« abban, amiben ő »boldog Isten«; akkor szeretni fogod az atyámfiat; akkor szeretni fogod azt az egy Istent, aki a béke Sirene; akkor nem fog neked fájni az én csókom. – [...] S most aztán súghatta a nő: »Ed io sono la beata.«¹⁹

E torockói világgal való találkozásra készítenek fel a „holdbeli sziget” leírásai – ahogy Jókai Torockót újra és újra nevezi –, s ezt a világot Blankának a családdal és a helyi közösséggel való találkozása kapcsán láttatja. . Torockó egy olyan világ, amelyben „nincs örök tavasz, hanem örök munka”. Álló nap tart a kemény munka, az asszonyok a házban, a férfiak többnyire a bányában tevő-

¹⁸ <http://www.unitarius.hu/misszio/egyi.htm>, 2010. március 18-i frissítés.

¹⁹ *Egy az Isten*, 258–259. A szép szirén: a herceg kedvese, aki a palota másik szárnyának lakójaként bejáratos volt Blankához, és a maga rendjén jól ecsetelte a választást az élve eltemettség vagy az epikureus bűnös sorsa között.

kenykednek.²⁰ A vasárnap a templomjárásé, s e templom mindenben ellentéte a Rómában bemutatottaknak, lelkésze pedig egyszerű közember, nem méltóságosabb, mint a gyülekezet többi tagjai. „Amit beszél, az nem szól fölfelé az angyaloknak, hanem felfelé, az embereknek.”²¹ „Az egyszerű ének után a lelkész föllép a szószékre s beszél a gyülekezetnek – nem a csodákról, nem a misztériumokról, hanem arról a tanításról, amit mindenki megért: a hazaszeretetnek, embereknek egymás iránti kötelességeiről, a munka áldásairól, Isten végtelen irgalmáról, a jótetteknek önmagukban föltalált jutalmáról. // Imájában megemlíti Jézust mint Istennek szerelmes fiát embereknek követendő mintaképét. // És nem tagadja meg az üdvöt és paradicsomot azoktól, akik más úton, más csillagok vezetése mellett indultak azt fölkeresni.”²² Tehát az unitárius vallás – teológiai alapvonalaisából is következőleg – a szentháromságot el nem ismerő, a józan észre és az emberiség gyakorlatára épülő hitrendszerként tűnik fel. A prédikáció, amiről az auktorialis elbeszélő Blanka perspektívájához közeledve számol be, unitárius hitszónoklat, ugyanakkor a felvilágosodásból eredő racionalisztikus, a mindennapi életre és az ember önkiteljesítésére orientált, utat mutató prédikálási gyakorlat vonalába illeszkedik.²³ Világos, hogy az érintett témák között a hazaszeretete – a szűkebb otthoné éppúgy, mint a nagyobb ívben értelmezett hazáé

²⁰ Uo. 255.

²¹ Uo. 256.

²² Uo. 384–385.

²³ Vö., Németország vonatkozásában többek között Alexandra Schlingensiepen-Pogge régebbi, de jó szemléltető értékű összefoglalását: *Das Sozialethos der lutherischen Aufklärungstheologie am Vorabend der Industriellen Revolution*. Göttingen–Berlin–Frankfurt 1967. Magyarországon: Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen 1942; Szabó Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*. Budapest 1943; Márkus Mihály: *Teológiai irányzatok*. In Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből. 1867–1978*. Budapest 1983. 155–189. A magyar teológiatörténet és a homiletika kultúrtörténeti elemzésének továbbra sem kielégítő kutatási helyzetére vonatkozóan I. Juliane Brandt: *Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn. Südost–Forschungen* 55 (1996). 179–240, ill. *Szikszi utódjai. Református imádságos könyvek a 19. század második feléből, mint mentalitás-történeti forrás*. I.–II., I. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX* (1999), 111–141; II. *Ua. X*, (2002). 141–162.

Nehéz megítélni, vajon Jókai fejtegetései mögött még annak a magyar protestáns egyeletnek a reményei húzódnak-e meg, amelyet az ez időtájt ismét passzivitásba merevedett, de amit 1870-ben még kifejezetten a német példakép alapján hívtak életre. Ferecz József unitárius teológiai tanár és későbbi püspök egyike volt az egylet legbuzgóbb propagátorainak, s egyes szabadelvű református teológusok mellett az unitáriusok – és általában az erdélyi teológusok – is elkötelezettjei voltak az egységesülésnek.

–, jelentőségben minden más motívumot megelőz. Ezzel Jókai egyszersmind az emberi viszonyok hálózatát is felvázolja, olyan viszonyokat, amelyekben a közösség fölérendelődik az egyének közötti, individuális kapcsolatoknak. A hitszónoklatban elmondottakhoz kapcsolódva a már bemutatott unitárius példa (és konkrétan maga Torockó, mint annak megtestesítése) – a maga különlegessége és különleges értéke ecsetelésén túl, további érvként is fogható fel, hogy miért Torockó a tökéletes civilizáció helye – mind a civilizáltság értelmében, mind pedig a civilizáció az emberi együttélés általánosítható mintájaként értve, egészen a nemek közötti viszonyokig. Az utóbbi viszonyok is a regény visszatérő motívumai. E nagyon biblikus orientációjú, de a világtól soha el nem fordul, végső soron tehát életszerű vallásgyakorlattal áll szemben a regényben – a katolicizmus vagy a többi szentháromságos vallásfelekezetek kereszténysége mellett (amilyen például a hivatásbeli érdekből vallást cserélő kálvinista Dormándy) – a Bibliát nagyon is szó szerint értelmező szombatosság. A Matuzsálemmel való találkozás a Torockóra vezető úton jól szemlélteti, hogyan merevedik meg és válik merő betűkövetéssé a hit – és miként kerülhet útjába is akár felebarátaink gyakorlati megsegítésének.²⁴ Ezt az értelmezést Jókai – mintegy a félreérthetlenség szándékával – Manassével is kimondatja.²⁵

A regénybeli torockói közösség önellátó, mindene megvan, ami szükséges. Vannak felsőbb iskolák is, a művelődés érték – férfinak és nőknek is. „[...] e kis darab föld egy önmagából született kultúra telepe.”²⁶ A viszonylagos jólét alapja a bányászat, éppúgy, mint a virágzó kézműiparé és a népművészeté is, amelyeknek végső fóruma a templombajárás. Hiszen a templom az a hely, ahol viselik a pompás és részletező gazdagsággal leírt viseleteket, amelyeket későbbi kelengyéjükként a leányok maguk készítenek – a férfiak munkája pedig megkíméli az asszonyokat a mezei ténykedéstől. Itt megint nem egy specifikus helyi megoldás leírásáról van szó, hanem egy civilizációs optimumról is, ráadásul egy olyanról, ami összhangban van a kézműves-önellátó kultúrával. „– A torockói férfi nem engedi asszonyát, leányát durva munkába elegyedni; nem küldi a mezőre dolgozni. Kiméli és őrzi a napsugártól. A nő csak házimunkát végez. //

²⁴ Uo. 310–318.

²⁵ „Egyenesen így tervezted, hogy erre jöjjünk, s útközben megmutathasd nekem Cipurban a fenyegető ellenséget, akit azonban Blanka történetesen lefegyverzett; azután pedig a vén Matuzsálemben az én békeszeretetem torzképét ismertesd meg velem, hogy megundorodjam saját ideáломtól, mikor meglátom a képtelenségig vitt közönyt, fanatizmustá vált önmehtagadást, a haza gyűlöletévé fajult istenimádást. Kiszámított terv volt ez tőled, bátya.” Uo. 321.

²⁶ Uo. 380.

E szóban van a civilizáció ideálja kifejezve.²⁷ A közös ház viszont, amiben élnek, nem más, mint egyféle „nagy köztársaság”, amelyben nem egy személy, hanem a *szeretet* uralkodik. „Pedig emberek voltak ők is” – emlékeztet az elbeszélő, – „szeszélyeik, indulataik csak úgy voltak, mint másnak. De a szeretet volt köztük a törvény. A haragvónak nem volt, aki ellentmondjon, s kibékíté a szeretet. Ez volt a fölaltalt paradicsom legdrágább gyümölcse.”²⁸

A regény cselekményében tehát sikeresen ér véget a kalandos utazás a háború által megtépázott Erdélyen át. Az Adorján család befogadja, szereti és elismeri Blankát, aki áttérhet és férjhez mehet. A valóság, a véres háború köröskörül mindent átfog, még az eszményi világba is behatol – a fivérek egyikét, az esküvőre meghívott Dávidot koporsóban hozzák vissza. Végül azonban a családi idill és a békés közösségi lét helyreáll. Manassé bányász lesz, kiépíti – jó egyetértésben a közösséggel – a bányaknát. Aztán őt is, a települést is eléri a bosszú – az *osztrákoké*, illetve személyes ellenlábasaié. Manassét csakúgy, mint bányászai közül sokakat, büntetésül behívják katonának, és Lombardiába vezénylik. Manassé ott megint hősnek bizonyul, helytáll, sikerül is neki erkölcsi eszményeit egészen az emberölés elutasításáig gyakorlatba ültetnie. Még a solferinói ütközetben sem használja fegyverét, mégis sikerül bevennie egy harcállást. A háború vége lehetővé teszi, hogy visszatérjen Torockóra – ahol felesége helytállt a munkában, s ahol gyermekeik közben felcseperedtek. A regény a fontosabb szereplők további sorsára irányuló meseszerű körképpel zárul. „[...] Az Adorján család pedig virágzik és gyümölcsözik. Manassé, Blanka boldogságát sokszorozzák gyermekeik; a torockói nép munkáján áldás van; házaiban örvendő, elégedett nép, aki tanul, fárad, gyönyörködik, előrehalad, békében él, világosságot terjeszt, embert megsegít, Istent imád, hazát szeret, nemzetet gyarapít – a ez az a történet, aminek nincs vége; ne is legyen sohase vége!”²⁹

²⁷ Uo. 386. Az idézett beszélő Anna (akinek szavait a szerző kommentárja követi). Ő Manassé nővére, akit a családba befogadott Vajdár Benjámint elhagyott – az a Vajdár, aki Cagliari herceg és Caldariva márki kegyenceként ezek végrehajtója volt, és különösen Blanka ellen, majd végül Manassé ellen is áskálódott.

Férfi és nő ideális viszonyáról Manassé más helyen is kifejti véleményét, többek között az első, vonatbeli találkozáskor (15. old.), vagy a Blanka és Manassé közötti beszélgetésben a Rómából való elindulásakor. A kapcsolat feltétel-nélküliségére utal egyébként a német kiadás címe is (1. az 1. jegyzet): „– Nem, hercegnő; ahonnan én jövök, ott az emberek csak egyszer szeretnek...” (39. oldal).

²⁸ Uo. 367.

²⁹ Uo. 576.

Bizonyos tekintetben a regény tehát a Magyarországon is viszonylag ismeretlen unitárius egyházat és vallást mutatja be, és akár ennek felmagasztalásaként is olvasható. Manassé alakjának felvezetésével – kinézetének, az utazók számára gyakorlatilag ismeretlen országból és egészen más szokások, normák közegeből való származásának bemutatásával – egy egzotikus lovagot, amolyan „nemes vadembert”, a művészetekre nyitott, képzett, ugyanakkor azonban a veszélyektől és a harctól meg nem futamodó *gentlemant* ismerünk meg benne. Ő a személyes integritás és hitelesség, egy olyan embereszmény megtestesítője, aki jellemformaként Jókai számos regényének hősében – változatos konfliktusviszonyok és élethelyzetek között – visszaköszön. Ami a szülőföldjéhez, Erdélyhez való viszonyát illeti, fokozatosan kirajzolódik a hazafi ideális típusa amely képes alárendelni személyes felfogását és életvezetési elképzeléseit honfitársai politikai elképzeléseinek – amennyiben azokat a politikai döntéseiket is elfogadja, amelyeket maga nem helyesel, majd akár egyéni elképzelései rovására is a háttérbe húzódik. Szükséghelyzetben pedig ismét csak ő az, aki – bár nem okozója a bajnak – minden áldozatra kész.³⁰ A háborúban sem téveszti szem elől az emberölés vallásilag megalapozott tilalmát: katonaként nem tagadja meg az engedelmességet, de fegyver használata nélkül bocsátkozik küzdelembe.³¹ A békesség e regénybeli kívánalma az eszményi hazafi és az eszményi polgár képzetéből adódik. Dolgos és közösségre nyitott polgárként ráadásul egyfajta utopisztikus ellenvilág megtestesítője.

Adorján Manassé ezzel mintegy felzárkózik Jókai számos protestáns regényhőse közé, akik között van egyértelműen pozitív, és olyan is, aki, bár problematikus megvilágításban jelenik meg, vallása miatt végső soron fontos hivatást teljesít be – mint Baradlay Richárd vagy például az öreg Kárpáthy János – a református vagy nem ritkán evangélikus hősök körében. Fábri Anna a „Jó-

³⁰ Itt a tragikus hős olyan értelmezése tér vissza, amellyel már a sokkal korábbi regényben, *A kőszívű ember fiaiban* is találkozunk: a tulajdonképpen áldozatot az hozza, és az igazi tragikumot is az hordozza, aki magasabb értékek, az aktuális konfliktust meghaladó normák nevében köteleződik el az ügy mellett, és ha kell, akár életét is adja érte. *A kőszívű ember fiaiban* Jenő, a három fivér legkisebbike egy névtévesztést használ fel arra, hogy az 1848/49-es forradalomban aktív szerepet játszott Ödön bátyja helyett őt ítéljék el. Ödön állapítja meg később: „Ő volt közöttünk az egyedüli hős.» // S ezt jól mondta; mert meghalni egy ügyért, melyet imádunk, s melyben hiszünk – emberi becsvágy; ámde meghalni egy ügyért, melyet imádunk, de melyben sohasem hittünk – emberfölötti áldozat. // Amazok »derék emberek«, de ez a »hős«.” Jókai Mór: *A kőszívű ember fiaai* (<http://mek.niif.hu/00600/00695/html/08.htm#52>, = Végszó; 20.06.2010).

³¹ Vö. a *Solferinónál* c. fejezettel, *Egy az Isten*, 541–551.

kai – Magyarország“ elemzése során a szerző revényvilágának e vonulatát kvázi szociológiailag aknázza ki.³² Manassé ezek szerint a cselekmény romantikus szövedékében kiemelkedően pozitív, példaértékű hős lehetne, aki „majdnem-nemesként” a polgári eszményeket is mintegy példázatként megtestesíteni képes Magyarország politikai és gazdasági elitjének polgárosodásra felhívott tagjai előtt is. Manassé ugyanis székely, vagyis egy ősi, kiváltságos népcsoport tagja, sőt lófő (*primipilus* – azaz egy vezető réteg tagja); a regény cselekményében olyan tiszt-ségekre és körökre küzd fel magát, amelyekben funkcionálisan és a társadalmi érintkezés rendjén főnemesekkel egyenrangúként kezelik; ő tehát idegenből jött alak, aki eszményien testesíti meg az eljövendő polgárt, el egészen a nőekkel való lovagias, és – a 19. század kontextusában óvatosan – „egyenjogúsított” fellépéséig. Magatartása ugyanakkor szubjektíve nem amolyan felülemelkedés a szokáson/normálison, ellenkezőleg: az általános normákat követi.³³ Közössége emiatt

³² Fábri Anna: *Jókai – Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Budapest 1991. Érdemes megjegyeznünk, hogy Fábri többre törekszik a Jókai-regények pusztá „szociológiájánál”. „A – máig is megválaszolatlan – kérdés tehát az, hogy Jókai milyen elemekből építette föl műveinek valamiféle rendezetlen teljességet sugalló »életvilágát«, s ez hogyan utalt vissza a köznapi életvilágra és annak különféle interpretációira.” (Uo. 19.). A vizsgálat tárgyául az a 29 regény szolgál, amelyeknek cselekménye a 19. században játszódik (7. old). A vallás kérdéséhez vö. 129–135. „Bár a vallás önmagában nem minősítő jellemző jegy Jókai társadalmi regényeinek világában, némelykor mégis annak látszik. A reformátusság ugyanis általában a legpozitívabb, legerősebb tulajdonságokkal és meghatározottságokkal társul. A református főhősök túlnyomó többsége erkölcsait tekintve szilárd normakövető, politikai nézeteiben liberális ellenzéki, világnézetében felvilágosult, s a hatalomhoz való viszonyban független. Ugyanakkor a katolikusok – akiknek többségét arisztokraták alkotják – erkölcsiben a cinikus-manipulatív elem, politikai nézeteiben a rendi konzervativizmus, világnézetében a felvilágosultság és a hatalomhoz való viszonyban a manipulatív hatalomgyakorlás a túlnyomó. // A reformátusság az ellenzékiesség, az independens attitűd egymásra utaltságát ha jócskán el is túlozta az író, létező összefüggést ragadott meg.” (129–130.) A regények világában ez a pozitív református-kép (akárcsak a kevésbé gyakran megidézett lutheránusoké) természetesen többszörösen is töredezettként tűnhet fel, az ideáltipikus vonásokat az egyes „problematikus” regényalakok például gyakran relativizálják vagy épp elutasítják, ami a *regényvilág* szerkezetén és cselekményén túl annak a *valós* világnak az ismeretét és összetettségének, ellentmondásosságának tudását közvetíti, amelyre a művek éppen utalnak. Ahogyan Fábri jegyzi meg a regényhősökről: „Az ilyen és hasonló írói fogások olyan világképre utalnak, amelynek – a közhiedelemmel ellentétben – nem a polarizáltságban van a lényege, hanem a sokféleség egyidejű ábrázolásában, az egyértelmű ritkaságnak az állításában.” (62.)

³³ „Megvallottam már neked, hogy nem vagyok se hős, se szent; közönséges ember vagyok.” *Egy az Isten*, 250.

a polgári munka és vallásosan megalapozott erkölcs közössége lenne, amelyet a folytonos művelődés és ön-civilizálás eszménye hat át.

Ez azonban véleményem szerint túlegyszerűsített értelmezés volna. Még ha a regény nem is tartozik Jókai legjelentősebb művei közé, és ha koncepcionális problémák miatt – például, mai nézőpontból, hevesen romantikus „túl-tengései” okán – ilyenféle szociologikus olvasatra vezet is rá, a Jókai által felmutatott unitarizmus mégsem ennyire egyszerű és „bonyodalommentes”. Már az ellenkép pozíciója is viszonylagosítja a fenti, egyszerűsítő elképzelést, amikor e nagyon pozitív regényhős a Torockón *túli*, szélesen általánosított világhoz, a megszokott Magyarországhoz vagy a császárság, illetőleg Itália világához viszonyul. Itt is megfigyelhető a regénynek egy olyan vonása, amely a kései Jókai-életmű következő regényeiben még markánsabban jelentkezik: „a személyiség önvédelmét csak a kisközösség zártságába rejtve lehet megvalósítani”³⁴ – abban a közösségben, amelyből Manassé származik, amelybe végül visszatér, és amelyben Blanka vallási és emberi konverziója, megtérése is védelemre talál.

E túl közvetlen olvasatok ellen szólnak azok az ironikus felhangok, amelyek az egyik-másik regényszereplőhöz való viszonyt körítik, az a szélesebb jelentés, amelyet Torockó nyer a regény során, mint ahogy egyéb, a regényben kifejtett probléma is. Bár nem mondanak sarkosan ellent a fentebbi értelmezésnek, igenis módosítanak rajta.

Az első pont az az ironikus fénytörés, amellyel az elbeszélő sok regényalakját kezeli, el egészen Blankáig, a regény másik fő alakjáig, aki átlép Manassé vallási és erkölcsi világába. A túlegyszerűsítő olvasattal szemben áll az elbeszélői iróniának egy olyan kedveskedőtől keserűig terjedő formája, amellyel a szerző „kommentálja” és más keretbe helyezi alakjait. Mindez ama drámaiság *dacára* és *mellett* történik, amellyel a jeleneteket megformálja, az egyes történéseket prezentálja. Kiemelkedő példát szolgáltat erre Zimándy Gábor, az ügyvéd, vagy későbbi felesége, Marie, az özvegy Dormándyné, az itáliai cselekmény-rész összes alárendelt és alkalmazott szereplői stb. A már idézett regényzárlat maga sem egyszerűen átvezetés egyféle mesei távlatba, hanem némi iróniát is megsejtet. Ez a „fénytörés” az egész műnek egyféle specifikus színezetet kölcsönöz, olyat, amelyből még Torockó, a „kontrasztvilág” sem emelhető ki teljesen. A mű egész ilyenformán kialakult kontextusában Torockó olyan „ellenvilág” lett, amely a Jó-

³⁴ Fried István: *A korszerű romantikus*. In: Uő.: *Öreg Jókai*, 7–15, idézet a 13. oldalon. Vö. továbbá: *A „való” és az „igaz” között*. Uo. 57–75; akárcsak *A Kései Jókai-regények narrációs kérdéseiben*, uo. 96–113.

kai-regények már ismert, kétpólusú struktúrájában a homályosan, sőt akár *karikírozva* ábrázolt nagyvilág kontrasztja. Adorján Manassé romantikus pozitív hős. Csakhogy abban az időben – nem csupán a forradalom utáni tapasztalatok nyomán, hanem a kiegyezés, az új világgazdaság, a párizsi kommün tapasztalatával –, a ’70-es évek végén a romantikus eszményi hős aligha tarthatott számot arra, hogy egy rá illő, hozzá méltó világ vegye körül, kivált egy olyan cselekmény során, amely a maga legújabb kori történelmébe ágyazódik.³⁵ A regény világegészének nézőpontjából a „sziget” egzotikus messzeségben marad. Torockó völgye az a hely, ahová aráját Manassé azért akarja elvinni, hogy „megismertesse vele az ember eredendő ártatlanságát”.³⁶ Korántsem véletlenül aposztrofálja Jókai Torockót újból és újból „holdbeli szigetként”, ami a fizikai szituáltságán túl – az óriás sziklák lábánál elterülő, virágzó, belterjesen művelt kistáj – erre az alapvető, minőségi másságra is rámutat. „[...] Az útkanyarodásnál megnyílt a tekintet előtt Torockó völgye. [...] Blanka önkéntelen bámulattal csapta egymásba két keze ujjait felsóhajtva: »Istenem! beh szép!« // Egy óriási bérctömeg, fehér, mint a csontkoponya, emelkedik fel meredeken, s hosszú, egetemelő sánccfalat képez a völgykatlan előtt, melyet a másik oldalon rengeteg erdővel borított hegylanc zár körül. A kopár szirtfal a »Székelykő«, történelmi ősemlék, barlangjaiban a bronzkorszak emlékműveivel, tetején az ősz székelyvár dűledékével, mely Dzsingisz kán fiának hordáival dacolt egykor, a mongol és székely nyilak hegyeit most is feltúrja még az ekevas; a mongol nyila lándzsás volt, a székelyé szakállas. // De a kopár szirt lábánál, mint egy amfiteátrum páholysorai, mint a Colosseum karzatrétegei emelkednek egymás fölé az emberkéz legszebb remekei: a csinált szántóföldek. Az ember földet csinált a kőből. Lépcsőzetes karzatokra vágta a sziklát, megtörte porrá, keverte kövérítő anyaggal, s kényszerítette a követ átalakulni kenyérré. Mint egy óriási etazser, amit megraknak virágcserepekkel, úgy tűnik föl a Székelykő. Négyötöde meztelen, holdhideg sziklafal; az ötödik egy virágágyakra felosztott kert. Hasonló szépet csak Lombardiában vagy Toscanában lehet látni. A késő őszi vetés táblái szép zöld keretet képeznek a város körül, mely a völgy katlanát foglalja el sűrű gyümölcserdők közé rejtett házaival, mik közül magasra emelkedik ki az egyistenvallók tornya aranyos gombjával; az alkonyi nap biborsugárai ragyognak róla vissza. S ugyanezen sugarak aranykódót szőnek az egész csöndes völgy felé, bezománcozva a házak fölött elterjedő kekes

³⁵ Jókai sem teszi többi műveiben. Vö. Fried i.m., különösen *A korszerű romantikus* (I. 33. jegyzet), *A „való” és az „igaz” között, A Kései Jókai-regények....*

³⁶ Uo. 334.

füstfelleget. // »Ez a mi otthonunk« – sugá Manassé Blankának.³⁷ A különleges hely mindazonáltal a „világnak”, mint a regény tágabb életvilágának is ellenképe, és az elbeszélő igen óvatosan, a *világon kívüli hely* funkciójával látja el. „Ez volt egész életének ábrándja mindig. Ilyennek képzelte, álmodta, ilyené színezte ő ki a paradicsomot. Elzárva, elrejtve a világtól – boldogság, mely nem beszéltet magáról.”³⁸ Ez a hely ugyanakkor – az 1848-as utazás eseményeire, de a háttérben zajló általános változásokra is tekintettel – állandó fenyegetettségnek van kitéve: „Az én kis holdszigetemet két tenger keríti be – lángtenger és vértenger. Azon kell keresztülrönnünk; veszélyek között, amik mindennap megújulnak, és rettegek között, amiket még az álom se szakít félbe.”³⁹

Torockó e kiemelt szerepe, a környezetétől való teljes különbözősége a cselekmény folyamán is újra és újra előtérbe kerül. Amikor végül egész Erdély lángokban áll, miközben a magyar települések mindenütt román felkelők prédájává válnak, Torockónak sikerül megőriznie a békét, és így sajátos életét is folytatni tudja.⁴⁰ A környezethez való hasonulás (az azonos eljárás értelmében) – például az önkéntes bevonulás a honvédségbe, a bosszúállás⁴¹, részesedés a kor történéseit kísérő lelkesedésből – viszont a fenyegetettség betörését is jelenti. Ekkor Manassé az, aki mégis érvényesíti a normát, és azt teszi meg, ami szükséges. Míg például Dávid honvéd lesz, hogy a hazájáért harcoljon és a románok által emisszáriusként fogva tartott fivérei miatt „bosszút álljon”, míg Áron is mindent előkészít ahhoz, hogy nyílt harcot indítson ezek ellen, Manassé fegyvertelenül megy a román táborba, és végül cserét eszközöl ki – élelmiszert és hatalmas mennyiségű alkoholt ajánl a fivérek szabadon bocsátásáért és az ígéretért, hogy Torockót nem fogják lerohanni, s a kétoldalú békességet fenntartják.⁴² A regény

³⁷ Uo. 364–365.

³⁸ Uo. 365.

³⁹ Uo. 255.

⁴⁰ Vö. egy másik szöveghellyel: „– S mi történt tovább? Mi történt Torockón? – Több tudósításunk nincsen. – Nincsenek ott kémeitek? Torockón nincsenek árulók. Egy volt. Azt már magadévá tetted.” Uo. 416.

⁴¹ Vö. 288, Dávid a terveiről.

⁴² „[Dávid] A korlátan keresztülnyújtotta kezét Manassénak, s míg a kezeik egymást szorították, sokáig néztek egymás szemébe. – Hova? bátya! – szolt Manassé. – Megyek a két bátyámért bosszút állni. – Én pedig megyek őket megmenteni. – Megyek a hazámat védeni. – Én is oda. S aztán megcsókolták egymást.” Uo. 288. Amikor Manassé útitársai értesítése nélkül a román katonai tábor felé indul, levelet hagy hátra alvó fivérének, Áronnak. „Kedves Áron bátyám! // Lehetetlen az, hogy én álomra hajtsam fejemet, amikor Simon és Jonathan bátyám feje fölött a halálpallos függ. // Lehetetlen az, hogy az én drága kis szülőttevárosomat irtó harc színhelyévé tenni engedjem. // Lehetetlen az, hogy én arra

vége – meglátásom szerint – szintén visszavesz valamit az eszménykép abszolút-ságából, ily módon némileg relativizálva az eszményesített hely valódiságát. Más módon – nem a meseszerűbe való elmozdítás révén, hanem az elbeszélés mene-tében – már a mű utolsó negyedében is megfigyelhető ez, ott, ahol, amikor az 1849 utáni történések kerülnek elmondásra. Ez vélhetőleg a művészi szándékon túl történik, de a regény művészi megformálásának következményeként, különösen számos részlet librettószerű, skiccelt elmondása nyomán.

A regényben két világ ütközik. Egyfelől munkamegosztásos, pénzsóvár, az embert instrumentalizáló, kisszerű indulatoktól vezérelt, élvhajász és hatalom-ra szomjazó modern világ, amelyben visszatekintve még a forradalom is rég el-vesztette tisztaságát; valamint Bécsnek és Rómának, de a korabeli Magyarországnak is „ellenvilága”, az archaikus és ebből következőleg erkölcsös Torockó. Ez utóbbit egyféle megőrződött „heroikus világállapot” helyeként láthatjuk, a hegeli esztétika értelmében – aminek, mint tudjuk, következményei vannak az alakok koncepciójának lehetőségeire is. A regény Torockója efféle világgént áll szem-ben – különösen Manassé közegeként – a regényben adott egyéb, szélesebb vi-lággal. Ahol nem színezi át – mint ahogy a regény lecsengésében – mesei, illetve máshol ironikus felhang, ott, a gondosan megrajzolt részleteiben is, teljesen ko-molyan veendő ez a világ. A kortárs olvasó tapasztalataihoz kötődő, regénybe-li nagyvilággal való kapcsolatnak persze vannak olyan kihatásai is, amelyek az ábrázolás bizonyos következtelenségeiben nyilvánulnak meg. Ráadásul épp ez a világ képez le „kicsiben” egy olyan hősie korszakot, amelyben az unitarizmus eszményi vallásként tűnik fel, és a kortárs világ számára „ellenképül” szolgál.

Társadalmi világgént tekintve Torockó a megőrződött gazdasági önellátás helye. Amire csak szükség van – állítja az elbeszélő –, mindent önállóan állítanak elő, nincsenek boltok, sem vendégfogadók. „A holdsziget városkája sajátos kis telep ezen a világon. // Magára hagyatva, körülveve elhanyagolt, messze visszaesett idegen népfajtól, mely faviskóban lakik, rongyban jár, sötétségben lát – e kis darab föld egy önmagából született kultúra telepe. // Minden saját terem-tménye, mint Japánnak, Kínának vagy az Inkák birodalmának. // Rendes város, amelyben nincs se prókátor, se orvos. S a pört mégis eligazítják, s a nyavalyát mégis meggyógyítják. Boltja nincs, de azért mindent megtalálni benne, ami az élet kényelmére szükséges. Ismeri a pompát, a fényűzést, de azt mind maga állít-

a völgyre, ahová nőmet azért akartam vinni, hogy megismertessem vele az embert a maga őszáratlanságában, az Istent a maga végtelen szeretetében; most túzlángokat, vérfürdőt vigyek. // Megkísértem azt, amit lehetőnek tartok. [...]” Uo. 334–335.

ja elő: a határán túl nem kér senkitől semmit. Szeret jól élni, vigadni, de egyetlen csapszéke nincsen! Az idegen számára vendégfogadó minden ház; az ott lakó pedig mit keresne a kocsmában. [...] S a kis maroknyi népnek tanodái vannak, mikben filozófiát és költészetet oktatnak. Külön osztályuk van a mechanikai és technikai tanulmányokra. Leánynöveldejük legrégebb az országban.”⁴³ A közösség tehát igényes, ugyanakkor stabil színvonalon reprodukálja magát. Minde mellett pénz is van használatban a csere közvetítő eszközeként és tőkeként egyaránt, ráadásul a helyi társadalom nem is teljesen homogén: kisebb vagy nagyobb tulajdonokról szerzünk tudomást, van cselédség, Blanka a napi háztartási kiadásokról könyvelést vezet⁴⁴, a román szomszédok épp azért értékelik Torockót, mert ott ekét és más vaseszközöket szerezhetnek be, földművelés és bányászat egyaránt van, így hát honosítása érdekében Blanka is földet – sőt mindjárt egy bányát – tud megvenni. A regénynek ebben az elbeszélői stratégiájában – amely ekképpen a történet alakulása mentén olykor kissé relativizálódik – a kis unitárius település önellátó, gazdaságilag stabil, és magában megálló közösség.

A világgazdaság betörése ebbe a „szigetnyi” világba nem pusztán öntörvényű gazdasági folyamat, hanem ugyanakkor a kenyérért, megélhetésért folytatott háborúskodásszerű küzdelmeknek és összeesküvésekkel dolgozó politikai stratégiáknak is része. „A valódi küzdelem még csak most kezdődik. Mert azzal, hogy kicsavarják az ember kezéből a fegyvert, még nem adták meg neki a békét. Minden eszköz fegyver marad a kezében, s minden gondolatja haditerv. // Minden küzdelmünk között a legnehezebb és a legszakadatlanabb az, amit a kenyérért folytatunk. // Maguk a harcolók nem is tudják talán, hogy harcolnak. Csak azt érzik, mikor megsebesülnek, vagy mikor kiéheztetik őket, vagy mikor egyszerre fölrobbantják alattuk az aknát. // Hanem a hadvezérek, akik az apró harcosokat igazítják, azok jól ismerik a maguk csatatervét. // A torockói völgyben is vasat készítenek, meg a vestfali hegyek között is. Azért készítenek vasat, hogy kenyereük legyen. // A vestfali munkások gőzgépekkel dolgoznak, főkohókban száz lóerejű gőzfűjtató tartja ébren az örök tüzet a 10–20 éves »kampány« alatt szakadatlanul, s háhoraikban éppoly megszűnés nélkül zuhog az ezer mázsás gőzkalapács; gyáraikból kerülnek ki a vashidak, a kristálypaloták oszlopai, boltozatai, a hadihajók páncélja, a gőzgépek alkatrészei, az újabbkori ipar csodái. // A torockói munkások pedig dolgoznak a tenyereik verítékével, azon mód szerint, melyet

⁴³ Uo. 380–381.

⁴⁴ Uo. 382.

első würzburgi telepítőiktől eltanultak⁴⁵, a termésvasat most is a hátukon cepelik föl, rozoga lajtorjáikon mászva föl istenkísértő aknalyukakból; kohóikban most is a patak vize segíti a tüzet fűjatni, saját maguktól kitalált malomforma gépezettel, s ami a kohóban magmarad tisztavasnak, azt úgy híják, hogy »kenyérvas«. [...] Az ilyen vasból azután készítenek ásókat, ekevasakat, kaszákat, keréktalpatkat. Ebből áll a vidék szükséglete. (Igaz, hogy az ő faszénnel olvasztott vasuk a legjobb a világon.) [...] A torockói népnek aztán szép fehér kenyere van, aminél nem lehet kedvesebbet kívánni a »Miatyánk«-ban. // A vestfali bányász népek pedig a kenyere száraz és barna. S nemcsak barna; de néha kék is. Minden esős esztendőben megterem a vidék gabonáján az »anyarozs«, s attól a kenyér kék lesz. S ezt meg kell enni, mert az Úristen úgy adta. Attól a kenyértől pedig sok ember betegséget kap. [...] Mármost aztán a westfali munkás [eltérő írásmód a könyvben – J. B.] jobb szeretné, hogy ha ő ehetné meg azt a fehér cipót, amit a torockói munkás fölszel, s a torockóinak adhatná cserébe azt a sötétkék vakarcstot, amitől az ő tagjait összehúzza az ergotizmus görcse. // Ez a hadviselés a kenyérért. // Hanem a vezérek, akikre a védelem van bízva, azt mondják: »Hohó! biz ide be nem hozod azt a te kék-szürke kenyeredet!« S erős sáncot vonnak a támadók ellen határvám alakjában, mely a külföldi vasat visszatiltja. // Ha valami állambölcs egyszer ezt a sáncot egy tollhuzással lerontja, akkor bizony megindulnak a westfali anyaroztól kék kenyerek Torockó ellen, s azokat nem lehet Áron bátya ágyuival elijeszteni.”⁴⁶ Minthogy a gazdasági önellátás fikciója még a regény világában sem bizonyul fenntarthatónak, Torockóban is leesnek az árak, és megdrágul a kenyér. A gazdasági függetlenséget addig védő határvámot megszüntető „döntő tollvonás” újabb intrika következménye.⁴⁷

⁴⁵ Ehhez az a feltételezés szolgál alapul, hogy ötszáz évvel korábban württembergi, illetve eisenwüzzeli német telepések voltak Torockó lakói (vö. uo. 380). „[...] De most a legtisztább, a lehibátlanabb magyar nyelvet beszélük.” (Uo.) Csak a viselet – meg persze a gazdasági tapasztalatok sajátossága – vall az eredet nyomaira: „Valami sajátosságos, sehol másutt fel nem található viselet a torockói, csupán egy város népe számára kigondolva; valami vegyülete a németnek és magyarnak.” Uo. 383. (Minthogy a környéket beutazó és nagyon kedvező benyomásokkal gazdagodott Jókai néprajzi téziseinek kritikája nem tartozik e tanulmány feladatai közé, elégedjünk meg egy nagyon általános utalással az újabb néprajzi irodalomra, amely e fölöttébb színpompás helyi viselet eme értelmezését erősen vitatja.)

⁴⁶ Uo. 512–514. Mint látható, a hosszas fejtegetés, amelyből itt csak néhány jellemző részletet emeltünk ki, viszonylag függetlenül áll a cselekmény mellett, amely e kitérő után folytatódik.

⁴⁷ Uo. 528.

Manassé a regény során felismeri, hogy a „kezdetleges állapotú” honi vasgyártás a szabad versenyben össze fog roppanni. A családi vállalkozás átalakítása révén megpróbál ennek ellenszegülni. De nem úgy jár el, mint a kortárs kapitalista átlagvállalkozó, aki Jókai szerint „vaktában” fektet be, majd szakembereket szerez az új beruházáshoz, hogy végül megállapíthassa, megtérül-e a befektetés. Manassé tervezi a termékek fejlesztését, amelyek azért továbbra is mezőgazdasági gépek maradnak, megbeszéli a dolgot munkásaival, fiatalokat küld ki németországi képzésre, és aztán velük bővíti ki „Újtelepen” az üzemet.⁴⁸ Emberei közül sokat hívnak be katonai szolgálatra, s ez veszélyeztetni látszik szándékait, Blanka azonban a tervezett módon vezeti – még férje kényszerű szolgálatának ideje alatt és után is – a munkát. Miután azonban a határvám megszűnik, vállalkozásuk is szinte kilátástalanná válik. Az elbeszélő itt a valutaárfolyam, a mezőgazdasági napi bér és az ipari napi bér nemzetgazdasági összefüggéseiről szóló tézist vezet be magyarázatként. Ezt az elméletet további gazdasági összefüggésekre való utalásként is érthetjük, olyanokéra, amelyek a restriktív behozatali vám védelme nélkül mutatják meg valódi hatásukat. „A szép kis paradicsomvölgy alól kihúzták a földet.”⁴⁹

Tárgyunk itt persze nem a regényvilág „szociológiája”, nem is annak nemzetgazdasági kritikája. Fontos viszont a vallásnak és e közösségi lét működésének összefüggése: a vallás e szinte idillikusan ábrázolt viszonyok kiegészítő tényezője, komplementuma. Mindenkinek megvan a maga megélhetése, nincs szegénység. A megőrzött gazdasági önellátás stabil és nem bővülő szükségletekre alapul. A relatív többlet lehetővé teszi a kultúrát és a képzést – mindenki számára hozzáférhető magasabb osztályú iskolát, a művészetekkel, kivált az (anyanyelvű) irodalommal⁵⁰ való ismerkedést, a zenét, az ártatlan és ártalmatlan szórakozást.⁵¹ Csakhogy mindez viszonylag elvont marad. A *vallás* az, ami egyfelől az emberi viszonyokban megkívánt békességet és a szükséges kemény munka állandó ösztönzését, másfelől viszont a szükségletek terén megkívánt stabilitást – illetőleg az önkorlátozást – és ezzel a hagyomány továbbélését garantálja. (Ad-

⁴⁸ L. 515–517.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ A magyar – vagyis a *saját* – irodalom ismeretének hiánya további kritikus pontja Blanka neveltetésének. Blanka nemcsak hogy bentlakásban, a családi szeretet híján nő fel, de saját kultúrájának elsajátítása is kimarad gyermekéletéből. „Megismerkedett a könyvekkel, amik Anna asztalán sorba voltak rakva. Az rá nézve mind érdekes újdonság volt. (Őelőtte oly gondosan eltitkolták eddig, hogy van magyar irodalom a világon.)” Uo. 372.

⁵¹ Vö. pl. uo. 388.

orján Manassé vállalkozásának gazdasági modernizációjára is – amint utaltunk rá – csak külső nyomásra, illetve az életfenntartás biztosítása jegyében került sor.) Az emberölés újból és újból hangsúlyozott tilalma nem más szolgál, mint a viszonylagos távolmaradást a szomszédsággal s az állammal való konfliktustól, egészen a forradalomig; a bányászat pedig – az ahhoz kapcsolódó katonáskodás alóli mentesség⁵², illetve Manassé termékeinek nemzetgazdasági jelentősége folytán – megadja neki a lehetőséget arra, hogy munkáját messzemenően konfliktusok nélkül folytathassa. Ily módon teszi lehetővé a vallás – ez a vallás – a civilizációs eszmények fenntarthatóságát, mi több, ennek tágabb értelmében.

Egy további kérdés, amely a torockói unitarizmus bemutatását különleges távlatba helyezi, a társadalmi környezettel, az erdélyi románsággal és a magyar nemzetépítéssel való viszony. Ebben az alkotói időszakában Jókai tudatában van annak, hogy a megoldatlan nemzetiségi kérdés – kivált a függetlenségi párt akkori térnyerése és a „48-as”, maga a kiegyezést is kérdésbe vonó agitáció mellett – a magyar állam stabilitását veszélyezteti. Ennek kivédéséhez viszont feltétlenül „el kell felejtetni” – a szó renani értelmében – az 1848-as atrocitásokat. A Torockót körülvevő „vértenger” ugyanis, amelyről Manassé beszél, nem csupán jelképesen értendő. Ez a regény cselekményének *valósága* is, amely a már bekövetkezett történeti realitásokra utal. Manassé meg akarja óvni asszonyát a régóta háborúba merült környezet borzalmaitól, s ennek mentén az elbeszélés folyamában jószerével „elhalványulnak”, valahol egy pontosabban meg nem fogható háttérben maradnak, illetve csak olyan utalásokba kapaszkodhatunk, amelyek az olvasó előismereteire játszanak rá, és így csak egy pontosabban meg nem nevezhető rettenetet sejtetnek. A regényalakok a környező világukban lejátszódó történésekről tehát igen eltérő tudással, érzékekkel rendelkeznek. Egy első kumulációs pont, ami ebből adódik, Blanka folyamodása a család beleegyezéséért, hogy mennnyegzőjére meghívhassa Dávidot – Manassé öccsét – és Zenobiát, egy közvéleményformáló román ember lányát, akit a Torockóra vezető úton ismert meg – anélkül, hogy előzetes ismeretei lettek volna róla, s így csak egy impozáns, számára segítőkésznek tűnő lány képe rajzolódott ki benne. Blanka tehát meghívó sorokat ír Zenobiának, és Áron, a legidősebb fivér és családfő aláírását kéri hozzá. „– El sem olvastad, mit írtál alá! – enyelgett vele Blanka. – Hátha halálítélet volt? // Áron ránézett szörnyű komoly arccal, s széles tenyerét rátérve, a levélre szomorúan mondá: – Minden bizonytalán az volt. // Aztán megcsókolta a Blanka kezét s azt mondá neki: – Nagy bolondságot csináltam a mai nap. De hát a te kedvedért még azt is megteszem, gyémántom. // Azután gunyoros nevetés-

⁵² Ehhez l. 514.

sel fordult Anna hugához, hozzája intézve a szót: – Tehát Manassé menyegzőjén poharat koccintunk egymással én és Ciprián! A zalatnai napok után! // Anna fehér lett, mint a fal. // Blanka arca örömtől ragyogott. // Anna már megtudta, hogy mit jelent – a zalatnai napok története. // De Blankának még nem beszélt róla senki. // Hadd örüljön még!”⁵³ Később az olvasó valamivel pontosabb információkat is kap egyes mészárlásokról – összekapcsolódva Caldariva és Vajdár vizsgálódásaival az eseményekről, amelyeket maguk is szították, hogy pusztítást és hogy ezzel ugyanakkor személyes célokat is valósítsanak meg: hiszen a herceg házassága csak Blanka halálával ér véget, s a herceg számára csak ezáltal válhat lehetségessé a márkinővel való egybekelés. De a történetek pontos, részletező leírása ott is elmarad, ehelyett az elbeszélő közvetlenül auktoriális perspektívából viszolygásának ad hangot az éppen szcénikusan ábrázoltakkal szemben.⁵⁴ (Érdeemes megjegyezni, hogy a regénycselekmény erdélyi konfliktusait illetően Jókai nem rajzol meg pontos politikai konstellációkat, s kivált a százszok maradnak egészen homályban.⁵⁵)

A regény a már említett, a renani értelemben vett „felejtés” mellett szól. Ez mindenekelelt az elbeszélő „beavatkozásaiban” mutatkozik meg, de nem kevésbé Manassé lépéseiben és magatartásában. E tekintetben a központi szereplő kétségkívül felülmúlja hittestvérei átlagát.⁵⁶ Az unitarizmus ezúttal is erőforrást

⁵³ Uo. 391–392.

⁵⁴ Uo. 496–418.

⁵⁵ Erdély német lakosai a regényben csak a Torockó előtörténetére való visszatekintésben tűnnek fel – az elbeszélés idején élő németek, illetve utódaik nyelvileg asszimiláltaként jelennek meg, „most a legtisztább, a leghibátlanabb magyar nyelvet beszélik.” (380., l. a 42. lábjegyzetet). Jókai illetően eljárása a román oldal némely alakjának bemutatásával cseng egybe. Hogy ezzel a szerző Magyarország nemzetiségi kérdéseinek valamilyen perspektíváját célozta volna meg, valószínűleg nem volna helyes túlértelmezni.

⁵⁶ Ezt mutatja például Manassé túsmentési akciója, egy olyan cselekvéssor, amely által önnön életét veszélyezteti: besurran a felkelők táborába (l. fentebb); illetőleg egy további epizód, melynek során a román táborban személyes összeütközést keres ellenfelével – ezúttal a „Diurbanu” néven szereplő Vajdár Benjáminnal –, hogy a kollektív vérontást kivédje, és városát is megóvja tőle.

Az áruló Vajdár azonban elnyeri Manassé bocsánatát. Vajdárt egy kirakatper során kényszerlakhelyre ítélik szülőhelyén, Manassé azonban kész a házába fogadni. Miután Vajdár elolvasta a márkinőről szóló kompromittáló anyagot, amelyet még kiutasítása előtt magához vett, miután felismerte, hogy szerepe merő eszköz-szerep, belátja tévedését és végül magába száll, Manassé segítségére van – legalábbis a látszat fenntartásában. Elhallgatja, hogy a halált a mérgezett iratok hozták számára, és fenntartja a családot s a nyilvánosság előtt azt a jámbor látszatot, mintha töredelmes hazatérését követően Annának, jegyesének koporsója láttán roskadt volna a halálba.

jelent, és e gondolkodásmódnak előbb már bemutatott, – a polgári fejlődés és önkiteljesítés terén egyaránt számottevő – potenciálja révén látszik megalapozhatónak ez szellemi út, mind a magyar nemzetépítés, mind a forradalom borzalmaira való emlékezés tekintetében legproblematisabb javaslat.

A történetészövés más elemei – pl. a románság legjobbjainak, legigényesebbjeinek asszimilációja a magyar-unitárius közösségbe, személyes megbecsülés és kötődés alapján, amit egyfelől Ciprianu testesít meg (aki békés körülmények között a kulturális asszimiláció útján maradt volna), másfelől pedig Zenobia (aki személyes kötődése folytán Dávid felesége lett volna) – szintén e mellett az út mellett szólnak. Másfelől meg az atrocitások nagy része nem a román „nemzeti stratégia” következménye, hanem Bécs manipulációja, felbujtó, és összeesküvést forraló játszmájának eredménye –, illetve a személyes bosszúvágyé.⁵⁷ A vallási normák gyakorlatba ültetése az állam iránti (el)kötelezettséget, akár csak a nemzetállam iránti kötődést némiképp tompítja, relativizálja – és civilizálja. A regény világában ez egy olyan további fontos strukturális háttéradottság, amelynek előterében a Jókai által bemutatott unitarizmus példaértékűvé válik.

E ponton, a szerepek közti relációk hálózatát tekintve, ami konstituálja a regényvilágot, a mű koncepciójának egy további problémájához, és az unitarizmus regénybeli prezentációjának egy további, utolsó megfontolandó aspektusához érkezünk. A társadalom – akár csak Jókai sok más regényében – nem annyira öntörvényű, komplex összefüggésekben jelenik meg, hanem a) a szereplők cselekményben konstituált viszonyainak hálózataként és b) a társadalmi fejlődés következményei, éppen a modern kori veszélyeket tekintve, mindinkább manipuláció és ármány eredményei.⁵⁸ A szerzőnek a forradalom és kiegyezés utáni Magyarország fejlődését illető illúzióvesztése mentén ez a momentum csak erősödik. Ebben az összefüggésben a római zavargások, a csőcselék randalírozása, a románok erőszakcselekményei – például Abrudbányán és máshol – és végül a nyersvas árának zuhanása és a torockói archaikus bányászat enyésző versenyképessége egyaránt Cagliari és Caldariva, illetve külföldi hatalmak mani-

⁵⁷ Vö. 496–418.

⁵⁸ Erre számos példát idéz Fábri Anna (l. a 30. jegyzetet, vonatkozó szöveg Jókainál: i.m. 57–65.) Fábri megfigyelése szerint a '70-es évek óta és különösen a társadalmi regényekben nemcsak Jókainál szólal meg egyre inkább az illúzióvesztés hangja, hanem „mindezzel párhuzamosan egyre körvonalozottabbá, sőt egyre modellszerűbbé formálódik e művekben a politikai-társadalmi működésmódok rajza.” (63.) így olykor hősei viszonyainak egyenesen afféle „szociogrammjait” adja, amelyek ugyancsak a regény világát konstituálják (64.).

pulációjának eredményeként tűnik fel. Az unitarizmus *mindezekkel ellentétben* erőforrás. Ez nem azonos a reális modern korban való helytállással és bevalással.

A világ e koncepciójában a vallás védettséget élvez azzal szemben, hogy csorbát szenvedjen az egyénnek az egyre komplexebb, funkcionalitásában egyre sokrétűbb és a szekularizáció folyamatának egyre inkább kitett világgal⁵⁹ való konfliktusaiban. A vallás megmarad általános és átfogóan érvényes életorientációnak. A cselekvők ismét csak szociális szerepek megtestesítői, romantikus hős-típusok, azok ellenképei, illetve a két csoport közötti emberi lehetőségek sokrétű formái – korántsem „közönséges” bipolaritásban, de nem is a személyi létük pszichikus belvilágába való behatolásának lehetőségével. Kvázi-politikai vagy kvázi-filozófiai státusa okán a 19. század elbeszélő irodalmát a pszichológiai tényfeltárás kevéssé érdekelte. Így hát a belső konfliktus – a cselekvők minden drámai összeütközése és a döntéshozásukkal kapcsolatos próbatételeik mellett is – pusztán *morális* konfliktus marad. És itt a vallás közvetlenül normaként és erőforrásként hívható segítségül. A legsúlyosabb kihívás a hitre való képességgé és a reményé – ki tudja-e szabadítani fivéreit Manassé a felkelők táborából, el tudja-e hárítani Torockótól a háborút? Az individuumnak itt – amint Jókai hatásosan mutatja be – az ima és a zsoltározás van segítségére. Ezek pedig a regény nagyszerű jelenetei!⁶⁰ E Jókai-féle unitarizmus dogmatikája és képzetvilága máskülönben eléggé általános marad ahhoz, hogy – mindenekelőtt a regényvilág e konstellációjára való tekintettel – választ tudjon kínálni⁶¹, és hogy vallásként működhessen egy fontolva haladó, Jókai elképzelései szerint kívánatos polgárosodás körülményei között.

Amit a mű felajánl, az a regény világában alkalmazható is, és ugyanakkor az erdélyi unitarizmus igen pozitív jellemzését kínálja – a lényegi pontokon talá-

⁵⁹ Ezt a fogalmiságot és a nagy összefüggés vázlatát lásd Luhmannnál (Niklas Luhmann: *Funktion der Religion*. Frankfurt a. M., 1977. Vö. továbbá uő.: *Die Religion der Gesellschaft*. Frankfurt a. M., 2002.).

⁶⁰ Vö. uo. 339–340 (Áron), 351–354 (Blanka). „Az Istennek érintkezés közvetlen-sége sugárzott szemeiből vissza, arcvonásain az erőszakos törekvés, megtalálni azt, aki mindenütt jelen van – s nem látható sehol. // S aztán minő áldott megnyugvás tért az arc vonásaira, midőn zsoltárát végigéneklé; éltető hit, meleg bizalom, szívbeli erősség. »Mert szégyent nem vallanak, akik hozzád esedeznek.« // Mikor tekintetét elfordítá az égről, látszott az arcon, hogy az embernek a szíve megtölt Istennel.” (340.; 25. zsoltár)

⁶¹ Jókai Kőváry László közlései mellett – aki már a korábbi utazásai során is elkísérte – Orbán Balázs székelyekről szóló közleményeire, illetve az *Unitárius Kistükörre* is támaszkodott (*Unitárius kis tükör, vagy is az unitárius egyház története, hitelvei, egyházalkotmánya és szertartásai*. Kolozsvár 1875, vö. Mikó (1. a 3. jegyzetet), vonatkozó hely a regényben: 299.

lóan, számos helyen idealizálóan és külsőleg egzotikussá téve – ahogyan az egy romantikus regénytől elvárható. De egyszersmind egy olyan vallás is megjelenik előttünk, amelynek a valóságos polgári világhoz, a 19. és a küszöbön álló 20. század modernitásához, Magyarország megkésett modernizációjához, a rendiség maradványainak felszámolásához és egyidejűleg a nemzetállam felépítéséhez kapcsoló alkalmassága épp ezért nem áll biztos lábakon.

Jakabffy Tamás fordítása

MŰHELY

Tunyogi Lehel

Isten ölelése

Szentpéterváron, az Hermitage-gyűjteményben őrzik a holland festő, Rembrandt van Rijn egyik festményét, amit Katalin cárnő szerzett be 1766-ban. Címe: *A tékozló fiú hazatérése*. A bibliai példázat (Lk 15,1–3; 11–32) csúcspontját ábrázolja, amint az atya magához öleli „meghalt, és feltámadott; elveszett, és megtaláltatott” fiát.

Rembrandtnak nem ez az egyetlen ilyen témájú alkotása, de ez a festménye volt utolsó műveinek egyike. Hozzávetőleg a halála előtti évben festhette, 1668-ban. Több mint három évtizeddel azelőtt, 1635 tájáról való egy egészen más jelenetet megörökítő képe. Ezen maga a művész látható a tékozló fiú szerepében, amint éppen az atyai örökség ráeső részét emészti fel. Fiatalkori önarcképeihez hasonlóan, itt is hosszú göndör hajjal, excentrikus öltözetben látható. Felesége, Saskia, alkalmi szerető szerepében ül az ölében, Rembrandt a hátát öleli, jobb kezében pezsgőspohár. Hátratekint, önfelédten nevet, koccintásra emeli pohárát a néző felé.

Viszont, az évek teltevel (s ez meglátszik az idősebb kori önarcképein), életével együtt a szemlélete is megváltozik, mert Jób módjára Rembrandtot is egymás után érik a megpróbáltatások. Jelentős anyagi veszteségei mellett, főleg családapaként érik a legfájdalmasabb csapások. 1635-ben (tehát valószínű, hogy az előbb említett festmény keletkezési idejét követően) meghal az első fia, Rumbartus, rá három évre meghal a lánya, Cornelia; két évvel azután elveszíti a második lányát is (akinek szintén a Cornelia nevet adta); még két év múlva pedig (1642-ben) szeretett felesége, Saskia is meghal. Kilenc hónapos fiával, Titusszal marad özvegyen. Fia gondozójával, Geertje Dircxszel kezdett viszonya nem sokat tart. A szobalányával, Hendrickje Stoffelsszel kialakított új kapcsolata viszont a rendes mederben bontakozik ki. Újabb tragédia, hogy a Hendrickjétől született fia 1652-ben meg is hal. Másik közös gyermekük egy lány, aki valószínű, hogy apja kívánságára ugyancsak a Cornelia nevet kapta. Ő lesz az egyetlen gyermeke, aki túléli őt. Titus fia megéri ugyan a felnőttkort, de röviddel házasságkötése